Available online at http://jgu.garmian.edu.krd

Journal of University of Garmian

https://doi.org/10.24271/garmian.196403

دژواتا لە شیعری کوردیدا (دیوانی قانع) بە نموون

دیلمان قادر أحمد ، تریفە محمد فرج

زانکۆی گەرمیان- کۆلێژی پەروەردە- بەشی زمانی کوردی

Article Info

Received: October, 2019

Revised: November ,2019

Accepted: November ,2019

Keywords

دژواتا، دژیەک، شیعر، قانع.

پوختە

دژیەک یان (دژواتا) وەکو یەکێک لە هونەرەکان، زانستی ڕەوانبێژی بەگرنگییەوە لە جوانکردنی واتای دەقدا ئاوڕی لێداوەتەوە. شاعیرانی کورد بە گشتی و (قانع) بەتایبەتی ئاوڕیان لەم هونەرە (دژیەک) بۆ بنیاتی وێنەی دەقەکانیان داوەتەوە. ئەوەندەی ئەم توێژینەوەیە بۆی چووە و درکیپێکردووە، قانعیش وەکو شاعیرانی پێش خۆی و هاوچەرخی لەگرنگی ئەم هونەرە گەیشتووە و لە زۆرێک لە دەقەکانیدا بەکاری هیناوە. ئەوەش بەڵگەی ئەوەیە کە شیعری کوردی هەتا قۆناخی شاعیر(قانع)یش هونەرەکانی ڕەوانبێژی و بە دیاریکراویش (دژیەک)ی بە پێویستییەک بۆ بنیاتی دەق زانیوە. ئەم توێژینەوەیە لە چوارچێوەی دووبەشدا کاری بۆ شیکردنەوەی وێنەی هەندێک نموونەی شیعری (قانع) کردووە و چەند جۆرێکی (دژیەک)یشی دەستەبەرکردووە، کە زیاتر دژیەکەکان لە دەوروبەری بابەتی کۆمەڵایەتی و فەلسەفەی کۆمەڵایەتیدا دەسوڕێنەوە.

Corresponding Author

پێشەکی

دژیەک وەکو یەکێک لە دیاردە واتاییەکانی نێو زمان و هونەرێکی گرنگی بنیاتی وێنەی شیعریش، ڕۆڵ و گرنگی خۆی لە بنیاتی شیعری (قانع)دا هەبووە. بەشێوەیەک (قانع)ی شاعیر لەڕێگەی هونەری (دژیەک)ەوە، گەلێک وینەی جوان و سەرنجراکێشی لە بنیاتی دەقەکانیدا داناوە.

گرفتی توێژینەوەکە:

گرفتی ئەم توێژینەوەیە لەسەر بنەمای گومانێک دروستبووە، کە پێیوایە شیعری قانع وەکو یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی بنیاتی هونەرییەکەی، بە جۆرێک لە جۆرەکان خۆی لە بنیاتی هونەری بەشێوەیەک کە پێویستی بە هونەرەکانی ڕەوانبێژی هەبێت، پاراستبێت. هەربۆیە ئەم توێژینەوەیە بەرەو چارەسەر و وەڵامی ئەو گومان و گریمانەیە ئاڕاستەی خۆی وەردەگرێت.

ئامانجی توێژینەوە:

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە دۆزینەوەی پەیوەندییە لە نێوان زمانی ئاخاوتنی ئاسایی و زمانی شیعریدا. هەروەها تێڕوانینێکی ڕەخنەییە بۆ دەقەکانی (قانع) بە شێوەیەک لە ڕیگەی شیکردنەوە و خستنەڕووی دەقەکانەوە، جۆری دژیەک و گرنگی و ڕۆڵی هونەری دژیەک لە بنیاتی زمانی و وێنەیی دەقەکاندا دەخاتەڕوو. بە شێوەیەک بتوانێت، بەرچاوڕوونییەکی زیاتر لەسەر دەقەکانی (قانع) دەستەبەربکات.

گرنگی توێژینەوەکە:

لەڕیگەی خستنەڕووی تێڕوانینەکانەوە لەبارەی (هونەری دژیەک/دژواتا)لە زماند و ئەدەبدا، پاشان پاڵپشت بەو تێڕوانینانە خواست و هەوڵی (قانع) لە گەڕانەوە بۆ (دژیەک) وەکو یەکێک لەو هونەرانەی کە زانستی ڕەوانبێژی خستوویەتییە بەردەستی شاعیر، بەدەست دەهێنێت، چونکە لەتایبەتمەندی هەرەگرنگی توێژینەوەکە دەرخستنی پێگە و گرنگی هونەری (دژیەک)ە لە لای شاعیر، بۆ بنیاتنانی وینەی دەقەکانی و هەروەها دۆزینەوەی ئەو پەیوەندییەیە کە زمان و ئەدەب پێکەوە دەبەستێتەوە.

میتۆدی توێژینەوەکە:

میتۆدی بەکارهاتوو بۆ ئەم توێژینەوەیە بریتییە لە (میتۆدی وەسفی شیکاری).

پەیکەری توێژینەوە:

ئەم توێژینەوە لە دووبەش پێکهاتووە، لەبەشی یەکەمی توێژینەوەکەدا لە ڕێگەی گەڕانەوە بۆ زمانی ئاسایی و زمانی شیعری بە شێوەیەکی تیۆری باس لە گرنگی (هونەری دژیەک) و ڕادەی گۆڕانکاری واتایی لە چوارچێوەی زمانی ئاسایی و زمانی شیعریدا کراوە. هەروەها چەمکی دژیەک خراوەتەڕوو. هەرچی بەشی دووەمیشە ئەوا پاڵپشت بە نموونەی دەقی شیعری (قانع) ئەو جۆرانەی دژیەک دیاریکراوە، کە گریمانەی ئەوەی بۆ کراوە، لە شیعرەکانی شاعیردا هەبن. لەکۆتایشدا ئەو ئەنجامانەی توێژینەوەکە پێیگەیشتووە خراونەتەڕوو.

بەشی یەکەم:

1. دژیەک/دژواتا لەنێوان زمانی ئاسایی و زمانی شیعریدا:

دژیەک وەکو یەکیک لە هونەرەکانی ڕەوانبێژی ڕۆڵێکی گرنگ لە بنیاتی وێنەی شیعری، یاخود دیاریکردنی سیما و چوارچێوەی گوتاری شیعریدا دەبینێت. چونکە ئەگەرچی لە ڕووی ڕەوانبێژییەوە ڕۆڵی گرنگ لە جوانکاری شیعردا دەگێڕێت، بەڵام لەو شوێنەدا زیاتر گرنگی خۆی بەدیار دەخات کە کاریگەری و هێزی خۆی لەسەر واتای دەربڕینێک یاخود دەستەواژە و ڕستەیەکدا دەسەپێنێت؛ دواجاریش هاوشانی هونەرەکانی تری شیعر ئاڕاستەی گوتاری شیعری دیاریدەکات. کەواتە (دژیەک) پەیوەندییەکی گرنگ لەگەڵ (ئاستی واتاسازی) لە زماندا دەگرێت، چونکە ئەم ئاستەی زمان گرنگییەکی تەواو بە (واتا) دەدات و لە بارودۆخێکی ئاساییدا خۆی بە لێکدانەوەی واتای وشە و دەستەواژە و ڕستەکانەوە خەریکدەکات، پەیوەندی نێوان واتاکان ئاشکرادەکات، بەم شێوەیە دەتوانین بڵێین، کە واتاسازی جۆرەکانی وشە دەخاتە پێشچاو، هەروەها لە ڕووی لۆجیکییەوە واتای نێوان ئەو کەرەستانەی زمان ئاشکرا دەکات، کە ڕۆڵ لە دروستکردنی واتادا دەگێڕن[1].

لەچوارچێوەی زانستی واتاسازیدا کار لەسەر دۆزینەوەی هێما بۆ هەر وشەیەکی زمان دەکرێت، چونکە پێویستە پەیوەندییەک لەنێوان وشە و هێماکەدا بدۆزرێتەوە و لەو ڕێگەیەشەوە واتای وشەکە ڕوونببیتەوە و بۆ گوێگر یاخود خوێنەر ئاشکرابێت، کەواتە"مەرجی سەرەکی لەم لقەدا هەبوونی هێمایە، تا بتوانێت واتا هەڵبگرێت "[2]،واتە دۆزینەوە و دەستنیشانکردنی کەرەستەیەک یاخود شێک و دیاردەیەک لەدەرەوەی زمان، پەیوەندی و گرێدانی لەگەڵ کەرەستەیەکی زمانی دیاریکراودا، بە شێوەیەک کە واتایەکی دیار بدات بەدەستەوە، چونکە وەکو ئەوەی (د.موحەمەد مەحوی) دەڵێ:"وشە بەبێ واتا شێوە و بیچمی هێمایە، هێما نییە، بەڵکو تەنها فۆڕمێکی بۆشە" بەو شێوەیەش کە ئەرەستۆ ئاماژەی پێکردووە پێویستە جیاوازی لەنێوان سێ شتدا بکەین"شتێک لە دونیای دەرەوەدا، وێناکردن، دەنگەکان"[3].

دژیەک ڕۆڵ و گرنگی خۆی هەیە لە زەقردنەوەو ئاشکراکردنی پەیوەندی واتا بە وشەکەیەوە لەلایەکەوە، هەروەها پەیوەندی واتای وشەیەک بە واتای وشەیەکی ترەوە لەلایەکی ترەوە. کەواتە، لە دەقێکی دیاریکراودا چ لە ڕووی ستونی و چ لە ڕووی ئاسۆییدا بێت، جۆرێک لە واتا بەرهەمدێت کە شوێن و هاتنی کەرەستەکانی ناو زمانی دەق دیاری دەکەن. ئەو جۆرەی واتاش وەکو (د.دارا حەمید) دەڵێ: بریتییە لە پەیوەندی و پێکەوەهاتنی کەرەستەکانی زمان بەشێوەیەکی ئاسایی یان بە ناچاری بە مەبەستی زیاتر ڕوونکردنەوەی واتای وشە و بە لوتکە گەیاندنی کردە قسەییەکان و ئەنجامدانی تەواو و لە بارەی کردەی گەیاندن"[4]. واتە لەم ڕێگەیەوە دروستی و نادروستی پێکەوەهاتنی کەرەستەکان و پەیوەندی نێوانیان دیاریدەکرێت. واتە ئەو پەیوەندییانەی کە لە ڕێگەی ڕێککەوتنی کۆمەڵایەتییەوە دیاریدەکرێن، لەگەڵ ئەوەشدا هەموو دانە فەرهەنگییەکانی زمان لەناو خۆیاندا و بەیەکەوە لە پەیوەندیدان، لەگرنگترینی ئەو پەیوەندییانەش بریتین لە (هاوواتا، فرەواتا، هاوبێژی، دژواتا، هایپۆنیم).

بەڵام کاتێک باسەکە دەچێتە چوارچێوەی دەقێکی ئەدەبی، ئەوا تووشی سەرسووڕمان دەبین، دیارە ئەو سەرسووڕمانیەش بە هۆی یارییە واتاییەکانی ناو زمانی دەقێکی دیاریکراوەوە دەبێت، چونکە بە شێوەیەکی گشتی دەقی ئەدەبی لەڕێگەی تیکشکاندنی بیچمە واتاییەکانەوە کە لە ڕێگەی کۆمەڵگەوە بڕیاریان لێدراوە، یان بە پێی خواست و تێگەیشتنی کۆمەڵگەوە شکڵیان گرتووە؛ گوتاری خۆی سازدەکات.

دژیەک ڕۆڵی گرنگ لە دیاریکردن و قوڵکردنەوە یاخود پێچەوانەکردنەوەی هەستەکانی شاعیردا دەگێڕێ، ئەو هەستانەی کە شاعیر لەڕێگەی وێنە زۆر و جیاوازەکانی ناو دەقێکی دیاریکراوەوە بە کەرەستە زمانییەکان کێشاونی. واتە یەکێک لەو کەرەستە هونەرییانەی شاعیر بنیاتی هونەری دەقەکەی پێدادەڕێژێت (وێنەی شیعری)ە؛ لە هەرقۆناغێکیشدا بێت شیعر پەیوەندییەکی نەپساوی لەگەڵ هونەرەکانی ڕەوانبێژیدا هەبووە؛ (دژیەک)بش ئەگەرچی لەوانەیە هێندەی هونەرە ڕوونبێژییەکانی ناو زانستی ڕەوانبێژی بە شێوەیەکی کارا ئەو کاریگەرییە گەورەیەی لەسەر واتا و بنیاتی وێنە و کەرەستەی ئاسانی گوزارشتکردندا نەبێت، بەڵام شاراوە و کەمبایەخ نییە[5].

بەشێوەیەکی گشتی شیعر لە ڕێگەی هێزی داهێنەرانەی شاعیرەوە دەتوانێت مەدلولە باوەکانی زمانی ئاسایی تێکبشکێنێت، چونکە"زمان بۆ شیعر دەبێ ببێت بە مەدلول و مانایەکی فراوان بدۆزێتەوە، ئەگەر مانای نوێ نەدۆزێتەوە و چەق ببەستێت، ئەوا ناتوانێت وێنەی نوێ بەرهەمبهێنێت"[6]. واتە ئەگەرچی زمانی شیعریش بریتیە لە کەرەستەی باوی ڕۆژانە، بەڵام کاتێک ئەو کەرەستانە دێنە نێو بنیاتی دەقەوە ئەو کاتە بە سۆز و ئەندێشە و خەیاڵی شاعیرەوە بارگاوی دەبن، هەتا ئەو بارگاویبوونەش زیاتر بێت، ئەوا تێکشکاندنی مەدلولە ئاسایی و ئاشکراکان بەهێزتر دەکات. ئەو تێڕوانینەی (لەتیف هەڵمەت) مەبەستەکەمان باشتر ڕووندەکاتەوە، کە تێیدا دەڵێ:"هەموو کەسێک دەتوانێت بڵێ باران دەبارێت، ئەمە ئاخاوتنێکی ئاساییە، بەڵام کە دەڵێین: هەورەکان دایانە تریقەی پێکەنین و بەرپێی خۆیان گوڵڕێژکرد ئەمە دەربڕینێکی شاعیرانەیەو وشە ئاوسکردنە بە ئەفسانەو ئیستاتیکاو وێنەو کودەتاکردنێکە بەسەر واتای باو و بەکارهێنانی باوی وشەدا"[7].

شیعر کەرەستە و مەدلولوی جیاواز و دوور لەیەک، لە چوارچێوەی وێنەیەکدا کۆدەکاتەوە، بە شێوەیەک لە چوارچێوەی دەقێکدا وێنەیەک ببێت بە چەقی دەق و لەوێوە بە جۆشترین سۆزی شاعیرانە بگەین، وەکو ئەوەی (لەتیف هەڵمەت) ئاماژەی پێکردووە. بەڵام"وێنەی هونەری بریتییە لەو پەیوەندییە دروستبووەی نێوان وشە و مانا لە دەقی ئەدەبیدا کە بەرهەمی ئەنجامی یەکگرتنیانەو جیایە لەوان بەردەوامی ئەوانە. بە تەنیا وشە نییە و خودی ماناش نییە، بەڵکو خاسیەتە هاوبەشەکانی نێوانیانە کە کەسێتی دەقی ئەدەبی دیاریدەکات جیایدەکاتەوە لە دەقی تر بەو سۆز و هەڵچوونانەی کە دەیگرێتە خۆی"[8].

کەواتە لەگەڵ ئەوەی وێنەی شیعری سەرچاوەی گوزارشتی دەقە، هەروەها ئەگەرچی هونەرەکانی ڕەوانبێژی بەگشتی و لەنێوانیشیاندا (دژیەک) ڕۆڵیان لە بنیاتنانی وینەی شیعریدا هەیە، بەڵام ئەوەش ناکاتە ئەوەی کە پێمانوابێ هەموو جارێک بە هاتن و کۆکردنەوەی دژیەکەکان لە چوارچێوەی دێڕێکی شیعری یاخود هەندێک جار لە تەواوی دەقێکیشدا مایەی واتای قوڵ و جوانیبەخش بن، بەڵکو هەندێک جار وا دەبێ شاعیر دوو دژیەکی لە دێڕێک شیعردا کۆکردۆتەوە بەبێ ئەوەی هەستێکی ئیستاتیکیمان لەلا دروستبکەن، ئەمەش بە بۆچوونی ئێمە تایبەتمەندییەکی دیاری ئەو دەقانەن کە پەیامدارییەکی ڕووت (زاستی، ئاینی، کۆمەڵایەتی...هتد)یان لە خۆیاندا هەڵگرتووە، ئەم دیاردەیەش بە ڕوونی لەلای (قانع) هەستی پێدەکرێ، ئەوەش لەبەرئەوەی لەلای شاعیر زیاتر شیعر بریتی بووە لە پەیامداری و جێبەجێکردنی خواستی چینی هەژار و ڕەش و ڕووتی کۆمەڵگە. ئەو چینەی کە پێویستی بەوەیە بە زمانێکی هونەری بەرز گوزارشت لە خواستەکانیان بکرێ، نەبووە.

لەم بارەیەوە (د.سەید ئەحمەد پارسا) دەڵێ:"تەنیا بوونی دوو وشەی دژیەک لە دێڕە شیعر یا ڕستەیەکدا لە باری ئەدەبییەوە بە جوانکاری ئەژمار ناکرێ، بەڵکو دەبێ جوانیشی تێدا بێ بۆ وێنە ئەگەر بگوترێ: (کەروێشک گوێی درێژەو پشیلە گوێی قوڵەیە)، ئەمە دوو وشەی درێژ و کورتی تێدایە بەڵام لە باری ئەدەبییەوە بە جوانکاری نایەنە ئەژمار"[9]. کەواتە ئەگەرچی وشەکانی (درێژ و کورت) دژیەکی یەکترین، بەڵام هەستکردنمان بە جوانی ناجوڵێنێت. بەڵکو تەنیا دوو وشەن کە بە شێوەیەکی زۆر سادە واتای یەکترییان پێچەوانەکردۆتەوە، ئەم دیاردەیەش لەلای (قانع) بە ڕوونی هەستی پێدەکرێت:

کیتەڵەو گۆزە، گیزە و دەرخۆنە
هەمووی بۆ تۆ بێ لە تازەو کۆنە[10]

وشەکانی (تازە و کۆنە) ئەگەرچی دژیەکی یەکترن، بەڵام لە گێڕانەوەیەکی ڕووتی واقیع و گوزارشتێکی سارد و سڕی کەرەستەکانی ژینگەی کارەکتەر زیاتر نین و، ناتوانن مەدلولە واقیعی و ناسراوەکەی خۆیان تێک بشکێنن.

2. چەمک و پێناسەی دژیەک: دژیەک لە زمانی ئینگلیزیدا (Antonym)، لە زمانی عەرەبیدا (الطباق، التضاد، التكافوء)، هەروەها لە زمانی فارسیشدا (تضاد)ی پێدەگوترێت. بەشێوەیەکی گشتیش مەبەست لە (دژیەک): خستنەڕووی واتا دژ و پێچەوانەکانی دوو (دەستەواژە، دەربڕین، وشە، ڕستە) یاخود زیاترە. بەشێوەیەکی گشتیش لە زانستی واتاسازیدا بەو شێوەیە باسکراوە زاراوەیەکی واتاسازییە، لە شیکردنەوەی واتادا ئاماژە بەو وشە فەرهەنگیانە دەکات کە لە واتادا دژی یەکن. یان ئەو وشانەی کە نافەرهەنگین و لە ئەنجامی نەرێکردن دەبن بە دژە واتای یەکتر. بەشێوەیەکی گشتیش (دژیەک) بۆ خۆی"دیاردەیەکی واتاییە لەزماندا ڕۆڵی گرنگ دەبینێ لە ڕوونکردنەوەی واتای وشە"[11]، یاخود بە گوزارشتێکی تر"بریتییە لەوەی کە دوو وشە/یەکەی زمانی لە نیشانەی واتاییدا پێچەوانەی یەکتری بن"[12].

بەڵام (دژیەک) لە زانستی ڕەوانبێژیدا وەک یەکێک لە هونەرکانی جوانکاری واتایی تەماشا دەکرێت، واتە لەگەڵ هەڵگەڕانەوە و پێچەوانەکردنەوەی مەبەستی شیعری ئەرکێکی تریشی هەیە، کە ئەویش لایەنی ئیستاتیکی وێنە و دەقی شیعرییە. بەڵام دواجار پێناسەی زانایانی ڕەوانبێژی و توێژەرانی ئەو بوارە بۆ زاراوە و چەمکی (دژیەک)؛ لەگەڵ ئەو پێناسانەی زانایان و توێژەرانی زمان هەیانبووە، جیاوازیان نەبووە، چونکە هەردوولا جەختیان لەسەر پێچەوانەیی واتاکان کردۆتەوە.

لە ڕەخنەی جیهانیدا پێناسەی (دژیەک) کراوە بەوەی"بریتییە لە کۆکردنەوەی شت و بەرانبەرەکەی، یان دوو دژ لەئاخاوتنێکدا"[13]. هەروەها (ئیبن ڕەشیق قەیرەوانی) پێی وایە دژیەک:"واتە کۆکردنەوەی دوو دژ لە دەربڕینێک یاخود بەیتێکدا"[14].

بەبۆچونی (عەزیز گەردی)"دژیەک بریتییە لە هێنانی دوو وشەی مێمڵ و دژیەک، یا ڕووبەڕووکردنی دوو واتای پێچەوانە. جا

ئەم دژیەک و پێچەوانەیە داوێک بێت لە تانوپۆی هۆنراوەدا یان قەفێک بێ لە زنجیرەی پەخشاندا" [15]. ئەگەر سەرنج لە وشەکانی (داویک، قەفێک) بدەین، ئەوا بە باشی لەوە تێدەگەین، کە ئەگەرچی واتاکان وەکو چۆن لە زمانی ئاساییدا، ئاسایی و دیارن، هەر بەو شێوەیەش لە شیعردا بەو شێوەیەی کە دەبینرێن واتای کەرەستە زمانییەکانی ناو زمانی دەق (شیعر و پەخشانی هونەری) ئاشکراو ڕونن، بەڵام کاتێک ڕادەمێنین بۆمان دەردەکەوێت لە چوارچێوەیەکی هونەری جواندا و، بە پشتبەستن بە توانای داهینەرانەی خۆی، شاعیر توانیویەتی واتا فەرهەنگییەکان تێکبشکێنیت یان هەر بەو واتایانەوە توانیویەتی لایەنی ئیستاتیکی وشەو دەستەواژەکان لە شوێنی بەکارهێنانیاندا بەرز بکاتەوە:

وەکو جێ پێ، بە بێ بان و دەرو دیوارە کاشانەم
کەلاوە کۆنی وێرانەم بە قەسری پادشا نادەم ل١٥١

(قانع) وشەکانی وەکو (کەلاوە کۆن × قەسر) وەکو پێچەوانەو دژی یەکتری بەکارهێناوە، بەڵام لەڕێگەی پەیوەندی واتایی نێوان هەردوو وشەکەوە، لە چوارچێوەی بەیتەکەدا، وشەکان لە واتای فەرهەنگی خۆیان دەرچون و واتایەکی تری بارگاوی بە فەلسەفە و بیرکردنەوەی شاعیر بەرانبەر بە (ژیان و دنیا) لەخۆیان دەگرن. (قانع) دەیەوێت بەهۆی ئە دو وشەیەوە پیمان بڵێ: ژیانی هەژاری و کولەمەرگی خۆمم لە ژیان و سەرمەستی پاشایی پێباشترە. نەک ئەوەی تەنیا گوزارشت لە (وێرانی)ی ماڵی قانع و (خۆشی و ئاوەدانی)ی قەسری پاشا بکەن. هەروەها بە شێوەیەکی گشتی و بە پێی واتایان (عەزیز گەردی) دژیەکی (فەرهەنگی و نافەرهەنگی) * دیاریدەکات، پاشان دوو جۆری تری دیاریکردووە، کە ئەو بە (ئەرێنی و نەرێنی) ناوی بردون [16].

هەرچی (د.سەید ئەحمەد پارسا)شە لەبارەی (دژیەک)ەوە دەڵێ:"هێنانی دوو وشەیە کە لە یەک جێگاو یەک زەماندا کۆ نەبنەوە، وەکو شەو و ڕۆژ، کە ناکرێ بڵێین هەم ڕۆژەو هەم شەوە، چونکە کۆکردنەوەیان مەحاڵە، واتە قەت دەست نادا" [17]

بەم شێوەیەو ئەگەر تێبینی ئەو پێناسانەی سەرەوە بکەین، ئەوا سەرجەمیان جەخت لەسەر دژیەکی و پێچەوانەیی واتای دوو وشە، یان دوو ڕستە، یان دوو دەربڕین دەکەنەوە کە لە بەرانبەر یەکتریدا دەوەستن. وینەی شیعریش بۆخۆی باشترین کێڵگەی کۆکردنەوەی واتا دژیەک و پێچەوانەکانە. شاعیر بە ئاگاییەوە ئەو مەبەستە شیعرییەی کە هەیەتی لە ڕێگەی دژیەکە واتاییەکانەوە بە خوێنەرەکەی خۆی ڕادەگەیەنێت؛ وەکو ئەوەی (د.ناز ئەحمەد سەعید) دەڵێ:"شاعیر لە هێنان و کۆکردنەوەی شتێک و دژەکەی پێکەوە، گشتگیرییەکی واتایی جوان دروست دەکات و سەرنجی خوێنەر ڕادەکێشێت، کە زۆرجار بەلای خوێنەرەوە ئەم پێکەوەهاتنە شتێکی چاوەڕواننەکراوە" [18]. یاخود بۆ خوێنەر شتێکی نامۆ و پێچەوانەیە، ئەمەش لە تایبەتمەندی ئەم هونەرەیە، چونکە مادام لەسەر واتای جیاواز و پێچەوانەی دوو وشە کاردەکات، ئیتر با ئەو وشانە"لە فەرهەنگدا سەربەخۆییان هەبێ، یانیش دووەمیان نەرێنی یەکەم بێ، گرنگبش دوو وشەکان دوو ناو یان دوو فرمان، یان دوو ڕاناو، یان دوو چاوگ، یان دوو ئاوەڵناو یان دوو هەرچییەک بن، لەیەک جۆردا بن، یان لە دوو جۆری لێکجیادا بن" [19].

(قانع)ی شاعیر یەکێکە لەو شاعیرانەی کە بۆ بنیاتی وێنەکانی سودی لە هونەرەکانی ڕەوانبێژی بە گشتی وەرگرتووە. هەروەها گەلێک وێنەی بە پشتبەستن بە هونەری (دژیەک) بنیاتناوە. کاتێکبش لە شیعرەکانی ڕادەمێنین ئەوا بە پێی جۆری بنیاتی هونەری دەقەکانی و ئەو پەیامانەی کە هەڵگریانە، یان خوێنەر لێیان باردەکات، وینەی جوان و هەمەجۆر هەیە، جا ئیتر ئەو دەستەواژە و دەربڕین و واتایانەی ناو زمانی ئاسایی وەکو خۆی وەرگرتبێت، یاخود وشە و دەستەواژەکانی ناو زمانی ئاسایی وەرگرتبێت و خۆی واتای تری لێ بارکردبێتن.

بەشی دووەم: دژیەک لە شیعرەکانی (قانع)دا

بەشێوەیەکی گشتی چەندین جۆری دژیەک لە چوارچێوەی لێکۆڵینەوەی ئەدەبی و زمانییەکاندا کراوە لە دیارترینیان بریتین لە:

1.دژیەکی تەواوکەرانە: لەم جۆرەدا وشە دژەکان دوو جەمسەر دەگرن، بەڵام دابڕاو نین لە یەکتری، بەڵکو یەکتری تەواو دەکەن [20].

بە میزانی عەدالەت بەش بەشی کەن
چ فەرقێکی ئەبێ سالارو گاوان ل٢٠٥

هەردوو وشەی (سالار و گاوان)، دوو وشەی دژبەیەکن. بە شێوەیەکی زۆر جوان توانیویەتی لەڕێگەیانەوە فەلسەفەو ڕوانینی خۆی بەرانبەر بە ناهاوسەنگی باری کۆمەڵایەتی تاک یاخود چینەکانی کۆمەڵگەکەی پیشانبدات. ئەم ڕوانینە بابەتیاەی شاعیر بەهۆی جۆری دژیەکی تەواوکارانەوەیە، کە هەردوو وشەکە دروستیانکردووە.

هەروەها قانع لە بەیتیکی تریدا دەڵێ:

کچ لە دووی کوڕ ناگەڕێ هەرکوڕ بە کچ حاشا ئەکا
ئەو کچە مەعسومە ناحەق سەرکزو ڕسوا ئەکا
ل٦٧

(کچ، کوڕ) لە جۆری دژیەکی تەواوکەرانەیە، واتە ڕەتکردنەوەی یەکێکیان داننانە بە ئەوی تریاندا.

2.دژیەکی پلەدار: لێرەدا لە نێوان ئەو دوو وشەیەی کە دەبنە دژیەکی یەکتری، مۆرفیمەکانی پلەی بەراورد و باڵا (تر، ترین) دادەنرێت، واتە نەرێکردنی وشەیەک واتای ئەرێی وشەکەی تر ناگەیەنێت، بەڵکو لەنێوان ئەو وشانەدا پلە هەیە"ئەم جۆرەیان بە پێچەوانەی موتڵەقەو جۆرە ڕێژەیەک لەنێوان وشەکاندا هەیە، تاکە وشەکانی جۆرێک لە وشەی بەراوردی یان پلەداری لەخۆدەگرن" [21]. ئەم جۆرەی دژیەک جۆرێکە لە دژیەکی ڕێژەیی، بە زۆری لەنێو ئەو وشانەدا هەن کە زیاتر بۆ وەسفکردن "ئاوەڵناو" [22] بەکاردێن.

چاو له عیشقی چاوی مەستی، حەز له هەر پەروین ئەکا
دەم بە یادی لێوی زەوقی تـالـی خـۆی شـیـریـن ئەکا
ل٦٢

هەردوو وشەی (تاڵ و شیرین) دژیەکی پلەدار (ناتەواو) دروست دەکەن، چونکە دەتوانن ڕادە و مۆرفیمەکانی ئاوەڵناوی پلەی بەراورد و باڵا وەربگرن.

هەروەها لە بەیتێکی تردا دەڵێ:

دڵی کۆنـەم خـەیاڵی وایـە دەردی تـازە پـەیـدا کـا
بە پشتی کۆمەوە ئەقڵی گوزەشتەی کۆن ڕیسوا کا
ل٥٩

لێرەدا هەردوو وشەی (تازە، کۆن) دژیەکی یەکترین و لە جۆری دژیەکی (ناتەواو) یان (پلەدار)ن، چونکە مۆرفیمەکانی پلەی بەراورد و باڵا وەردەگرن. واتە دەتوانین بڵێین (زۆر تازە زۆر کۆن)، یان (تازەتر، کۆنتر).

3.دژیەکی پێچەوانە: ئەو وشە و ڕستانەن کە لەگەڵ وشەیەکی تر یان ڕستەیەکی تری زمانەکەدا واتای پێچەوانە دەگەیەنن. ئەم پەیوەندییەش بە بەراوردکردنی وشەی وەکو (کڕین) و (فرۆشتن)، (دان) و (وەرگرتن)، (ژنهێنان) و (شوکردن) دەردەکەوێت[23].

خوایا تـۆکـە قازانجت نـەدا پـێـم
بە ناحەق بۆ ئەبێ دایم زەرەرکەم ل١٦٠

وشەکانی (قازانج و زەرەر) دژیەکی یەکترین و لە جۆری (دژیەکی پێچەوانە)ن، چونکە کاتێک دەڵێین: قازانجمان کرد، واتە زەرەرمان نەکردووە. بە پێچەوانەشەوە کاتێک دەڵێین: زەرەرمانکرد، واتە قازانجمان نەکردووە.

4.دژیەکی نەرێنی: (هەروەها -نافەرهەنگی-شی پێ دەگوترێت) لێرەدا ئەو وشـانەی دەبـنـە دژیەکـی یەکتـری، بە یـارمەتی ئامرازەکـانی نەرێنکـردن وشـەکە دەبێـت بە نەرێ. دوو وشـە دژبەیەک و پێچەوانەکە لە فەرهەنگی زمانـدا هەریەکەیـان ڕیشـە و بنچێکی ڕەسـەن و سـەربەخۆی نییە، بەڵکـو هەردووکیـان لە بنجـدا هەر یەک ڕیشە و ڕەگیان هەیە[24].

لە خوانی ڕەحمەتی حەق جیرە خۆرن
هەزاران وەحشی و نادان و دانا ل٥٤

لەم بەیتەی سەرەوەدا شاعیر هەردوو وشەی (نادان و دانا)ی بەکارهێناوە، کە دژیەکی یەکترین و بە هەردووکیانیشـەوە دژیەکی جۆری (نەرینی)یان دروستکردووە. هەروەها دەڵێ:

پشت لە پیاو ئەکەی ناپیاو ئەدوێێ
دڵی چەند هەژار بێ هیچ ئەشکێنێ ل١٠٦

لێرەشـدا وشـەکانی (پیـاو، ناپیـاو) دژیەکـی نەرێنیـان دروستکردووە.

5.دژیەکی ئاراستەیی: ئەو وشانە دەگرێتەوە کە لە ڕوی ئاستەوە بە پێچەوانەی یەکترن، واتە یەکێکیان نزیک بوونەوەیە لە قسەکەر ئەوی تریان دورکەوتنەوەوە لێی.

ئاوی لافاوی خەیاڵم، هێندە ساف و ڕۆشنە
ئاویاری خۆی ئەکا، بێ فەرقە لای هەورازو لێژل١٣٢

هەردوو وشەی (هەوارز، لێژ) دژیەکیان دروستکردووەو لە جۆری (ئاڕاستەیی)ن، چونکە بە دوو ئاڕاستەی پێچەوانە و دژی یەکتری دەڕۆن. پێویستە لێرەدا ئاماژە بەوە بکەین، کە هەردوو وشەکە واتای فەرهەنگی خۆیان کە لە زمانی ئاساییدا هەیانە، لەدەستداوە، بەڵکو لێرەدا بەم شێوەیە: (هەوراز=گران)، (لێژ=ئاسان)، واتە شاعیر ئەوەندە توانای داهێنەرانەی فراوانە، دەتوانێت هەمو بابەتێک بە جوانترین شێوە بکات بە شیعر. شیعرێک کە جوانکاری و وردەکارییەکی وەستایانەی تێدا بێت، بە بێ ئەوەی توشی ماندوبوونی بکات.

تەواوی ڕێک ئەوەستێ بەرزو نزمی
ئەوی کۆنەپەرست بێ دێتە ئامان ل٢٠٥

هەروەها هەردوو وشەی (بەرز، نزم) لەو بەیتەی سەرەوەدا (دژیەکی ئاڕاستەیی) دروست دەکە.

جۆرەکانی دژیەک بەپێی شوێنی هاتنی بنەڕەتەکان:

1.دژیەکی بەرانبەری (سادە)[25]: لە بەیتێک یاخود دێڕە شیعرێکدا یەک دژیەک دێت. لەو وشەو دەربڕینانەدا دروست دەبێت کە واتاکانیان بەرانبەر یەکترین، دوو وشەن کە یەکتری تەواو دەکەن واتە نەرێکردنی یەکێکیان قبوڵکردنی ئەویتریانە[26]. هەروەها لە ڕستەدا هەریەکێک لە بنەڕەتەکان بەرانبەر بە بنەڕەتەکەی تریان دێت:

ئەی وەتەن پارە پەرستی بوو کە ئیمەی کرد بە پەن
ڕۆژهەلات و ڕۆژنشین تانەمان وا لێ ئەدەن ل٢٦٤

هەردوو وشەی (ڕۆژهەڵات، ڕۆژنشین) کە لەواتای فەرهەنگی خۆیان داماڵراون، واتە بۆ ئاماژەکردن بە شوێن نین، مەبەست لێیان (گەل و دەوڵەت)انی هاوسێیە؛ دژیەکی یەکترین، بەڵام هەردوو بنەڕەتەکە بە دوای یەکتریدا هاتون، لەبەرئەوە دەتوانین بە دژیەکی بەرانبەری یاخود (سادە) ناوی بەرین.

هەروەها وا دەبێ لە بەیت یاخود دێڕە شیعرەکەدا یەک دژیەک هەیە، بەڵام هەر بنەڕەتێکیان لە نیوەیەکدایە:

گوڵ ئەگەر ئەقڵی بێ، قەت سەر لە خاکا ناکاتەدەر
چونکە ڕۆژی دڕک و داڵە و گەرمی بازاری گیا ل٦٨

هەردوو وشەی (گوڵ، دڕک و داڵ) دژیەکی ناو بەیتەکەن، بەڵام لەبەرئەوەی هەر بنەڕەتێکیان لە نیوەیەکی بەیتەکەدایە، ئەوا جۆری ئەو دژیەکەی کە پێکیان هێناوە، دەتوانین ناوی بنێین دژیەکی بەرانبەری بڵاو.

2.دژیەکی ئاڵۆز: بە پێچەوانەی (دژیەکی بەرانبەری)، ئەم جۆرەیان زیاتر لە یەک دژیەک لە بەیتێک یان دێڕە شیعرێکدا دێت، ئەمیش دەبیت بە سێ جۆرەوە:

٢-١ دژیەکی ئاڵۆزی شوێنکەوتە: چەند دژیەکێک دێن، بەڵام بنەڕەتەکانی هەر دژیەکێک شوێنی خۆیان لە بەرانبەری یەکتری دەگرن، ئیتر ڕاستەوخۆ بە دوای یەکدا بێن، یاخود هەر بنەڕەتەی لە نیوە بەیتێک یان نیوە دێڕێکدا بێت:

مەعلومە لەلای ئەو کەسە وا ئەهلی حەیا بێ

گەر پیرە وەگەرگەنجە، ئەگەر شاە و گەدا بێ ل٣٥

لێرەدا دوو دژیەک هەیە (پیر،گەنج) هەروەها (شاە،گەدا)، بنەڕەتەکانیش لەجیگەی خۆیاندان و بەشوێن یەکتریەوەن، بەم شێوەیەی جۆرەکەی بریتی دەبێت لە (دژیەکی ئاڵۆزی شوینکەوتە)، واتە هەر بنەڕەتێک ڕاستەوخۆ دژەکەی بە دوای خۆیدا دێت. بەهامان شێوە لە وشەکانی (دنیا، دین) و (نەی، سیواک)دا (دژیەکی ئاڵۆزی شوێنکەوتە)یان دروستکردووە:

دروستی کـردووە داریَ لـە بـۆ ئەسبابی دنیاو دین

یەکێ نەی بۆ سەفاو بەزم و یەکێ بۆ وەرع و سیواکە

ل٢٩٨

٢-٢ دژیەکی ئاڵۆزی بەرانبەری: لەم جۆرەدا لە بەیتێکدا، یاخود لە دێڕە شیعرێکدا زیاتر لە دژیەکێک تێدایە، بەڵام بنەڕەتی یەکەمی دژیەکەکان لە نیوەی یەکەمدایەو، بنەڕەتەکانی دووەمیش (واتە بەرانبەرەکەی/دژەکەی) لەنیوەی دووەمدایە، بەڵام بەرانبەر بە یەکتری دەوەستن:

کەوتە سەرباری غەزەب، چەند پادشای کرد بە هەتیو

هاتە سەرباری کەرەم، چەند هیچ و پووچی کرد بە شا ل٦٤

لەو بەیتەی سەرەوەدا وشەکانی (غەزەب، پادشا، هەتیو) لە نیوەی یەکەم و، وشەکانی (کەرەم، هیچ و پووچ، شا) لە نیوەی دووەمدا، دژیەکیان لە جۆری (ئاڵۆزی بەرانبەری) دروستکردووە، بەم شێوەیەی لای خوارەوە:

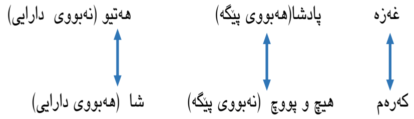

بەم شێوەیەو لە بەیتەکەدا ئەگەرچی (٣) سێ دژیەکی تێدایە، بەڵام بنەڕەتەکان بەرانبەر بە یەکتری دەوەستن و شوێنیان دیاریکراوە .

٣-٢ دژیەکی ئاڵۆزی تێکەڵ: لەم جۆرەیاندا شوێنی بنەڕەتەکان بەرانبەر یەکتری ناوەستن، بەڵکو یەکێک لە بنەڕەتەکانی دژیەکی یەکەم، شوێنی یەکیک لە بنەڕەتەکانی دژیەکی دووەم دەگرێتەوە:

دیواری مەحبەسم شەرق و جنوب و غەرب و شیمال

بەچی ئیبرا ئەبێ موجریم، خەتاباری منالێ بێ ل٣٠٤

وشەکانی (شەرق، جنوب، غەرب، شیمال) کە لە نیوەی یەکەمی بەیتەکەدا هاتون، دژیەکی ئاڵۆزی تێکەڵیان دروستکردووە، چونکە بنەڕەتەکان کە یەکتری پێچەوانە دەکەنەوە شوێنکەوتەی یەکتری نین، واتە دەبوو بەم شێوەیە ڕیزبەندیان وەرگرتایە [(شەرق+غەرب) / (جنوب+شیمال)]، بەڵام ڕیزبەندییەکە تێکچووەو بووە بە [(شەرق+جنوب) / (غەرب+شیمال)]. بەم شێوەیە دژیەکی ئاڵۆزی تیکەڵ دروست بووە.

بە هەمان شێوە لەم بەیتەی خوارەوەدا، زیاتر لە دژیەکێک هاتووە، (نادان، دانا)، (نەقیزە، ئیشارەت)، بەڵام شوێنی ڕیزبوونی دژیەکەکان ڕیزبەندی وەرنەگرتووە، واتە سەرەتا بنەڕەتی یەکەمی دژیەکەکان هاتوون، دواتر بنەڕەتی دووەم، واتە (دژەکانیان) هاتوون:

تەعقیبی غەرەزناکەم و دوژمن بە کەسێ نیم

نادانە نەقیزەی ئەوێ، دانا بە ئیشارەت ل٨٢

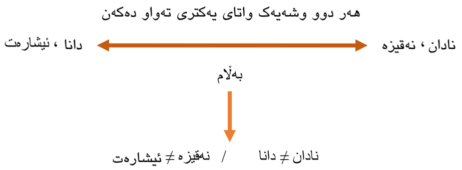

واتە (نادان + دانا)، (نەقیزە، ئیشارەت) بوون بە دژیەکی یەکتری، بەڵام شوێنی بنەڕەتەکان تێکەڵ و ئاڵۆزن، بەم شێوەیەو چونکە زیاتر لە یەک دژیەکی تێدایە، ئەوا جۆرەکەی دژیەکی ئاڵۆزە، هەروەها لەبەرئەوەی شوێنی بنەڕەتەکان بەرامبەر یەکتری نین، کەواتە تێکەڵە. بەم شێوەیە وشەکانی (نادان+نەقیزە) / (دانا+ئیشارەت) لە جۆری (دژیەکی ئاڵۆزی تێکەڵ)ی لەناو ئەو بەیتەدا دروستکردووە.

کەواتە بەشێوەیەکی گشتی (قانع) بۆ خستنەڕووی بابەتە شیعرییەکانی پشتی بە (هونەری دژیەک) بەستووە، زیاتری ئەو بابەتانەش بابەتی کۆمەڵایەتین و ئاوێنەی کێشەو ژانەکانی چینی چەوساوەی ناو کۆمەڵن، شاعیر لەو ڕیگەیەوە توانیویەتی مەبەستەکەی بەشێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا، بەڵام بە بنیاتێکی هونەری بەرزەوە بخاتەڕوو.

ئەنجام:

گرنگترین ئەنجامی توێژینەوەکە ئەمانەن:

1.هونەری دژیەک لە بنیاتی وێنەیی دەقەکانی (قانع) دا پێگەو گرنگی خۆی هەبووە، بەشێوەیەک کە یارمەتی شاعیری داوە بۆ ئەوەی مەبەستە پێچەوانەکانی یەکتری بە جوانی بخاتەڕوو.

2.دژیەک گەلێک واتای نوێی بە دانەفەرهەنگییەکانی زمانی دەقەکانی (قانع) داوە و وایکردووە ناسنامەیەکی ئەدەبی بە زمانی دەقەکانی ببەخشێت.

3.ئەگەرچی (قانع) بەگرنگییەوە بۆ بابەتە کۆمەڵایەتییەکانی ڕوانیوەو کێشەکانی کۆمەڵگەی خستۆتەڕوو، بەڵام ئەوە نەبۆتە هۆی ئەوەی زمانی دەقەکانی ناسنامەی شیعرییەتی خۆی لەدەست بدات، بۆ ئەم مەبەستەش (دژیەک) لەپاڵ هونەرەکانی تری نیو زانستی ڕەوانبێژی ڕۆڵ و گرنگی خۆی هەبووە.

لیستی سەرچاوەکان:

سەرچاوەی کوردی/ کتێب

1. بنیاتی وێنەی هونەری لە شیعری شێرکۆ بێکەسدا، هاوژین سڵێوە عیسا، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٩.

2. بنیاتی وێنەی هونەری لە شیعری کوردیدا (١٩٧٠-١٩٩١)، سەردار ئەحمەد حەسەن گەردی، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٣.

3. پەیوەندییە سیمانتیکییەکان و هەندێک دیاردەی واتایی لە زمانی کوردیدا، فەرهاد تۆفیق حەسەن، نامەی ماستەر، زانکۆی سلێمانی، ٢٠١٠.

4. پەیوەندییە واتاییەکانی ناو مۆرفێمە بەندەکان لە زمانی کوردیدا، شادان حمەئەمین محەمەد، نامەی ماستەر، زانکۆی سلێمانی، ٢٠١٦.

5. جوانکاری لە ئەدەبی کوردیدا بە شێوازێکی نوێ، دوکتۆر سەید ئەحمەد پارسا، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئیشراق،١٣٩٧.

6. دروستەی ڕستەی مەرج لە زمانی کوردیدا و لێکدانەوەیەکی واتایی، تریفە محەمەد فەرەج، نامەی ماستەر، زانکۆی گەرمیان، ٢٠١٦.

7. دژواتا و فرەواتا لە شیعری گۆراندا، مسعود بكر احمد.

8. دژواتاو فرەواتا لە شیعرەکانی (گۆران)دا، مەسعود بەکر ئەحمەد، نامەی ماستەر، زانکۆی سەڵاحەدین، ٢٠١٥.

9. دیوانی قانع، کۆکردنەوەی: بورهان قانع، چاپی شەشەم، چاپخانەی داڵاهو، سنە، ١٣٩٠.

10. دەنگی مستەفابەگی کوردی لەشیعری کلاسیکی کوردیدا، د.ناز ئەحمەد سەعید، چاپی یەکەم، چاپخانەی گەنج، سلێمانی، ٢٠١٧.

11. ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا، عەزیز گەردی، بەرگی دووەم (جوانکاری)، چاپی یەکەم، چاپخانەی شارەوانی، هەولێر، ١٩٧٤ .

12. زانستی هێما واتاو واتالێکدانەوە (بەرگی دوو) ، محەمەد مەحوی، ، چاپی یەکەم، چاپخانەی زانکۆی سلێمانی..

13. زمانەوانی، بەرگی (١،٢،٣)، سەلام ناوخۆش و نەریمان خۆشناو، چاپی یەکەم، چاپخانەی منارە، ٢٠١٠.

14. محەمەد مەعروف فەتاح، چاپخانەی زانکۆ، سەڵاحەدین، هەولێر، ١٩٩٠ .

15. لایەنە ڕوانبێژییەکان لە شیعری کلاسیکی کوردیدا، د.ئیدریس عەبدوڵلا مستەفا، چاپی یەکەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، ٢٠١١.

16. واتا و دەوروبەر، سازان ڕەزا معین، نامەی ماستەر، زانکۆی سەڵاحەدین، ٢٠٠٥.

17. واتاسازی، دارا حەمید، چاپخانەی ژیر، سلێمانی، چاپی یەکەم، ٢٠١٠.

18. واتاو وەرگێران، پەروین عوسمان مستەفا، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، ٢٠٠٩.

گۆڤار:

19. تەوەرێک بۆ ئەو دیو ڕەهەندەکانی وشە، ئامادەکردنی: باوکی میرۆژ، گۆڤاری (کۆسار)، ژمارە(٢-٣)، ٢٠٠٢.

سەرچاوەی عەرەبی:

20. العمده فی محاسن الشعرو ادابه و نقده،أبي على حسن بن رشيق، القيرواني، مجلد 2، محمد محي الدين عبدالحميد، جزء الاول، ط5، دارالجيل للنشر والتوزيع والطباعة، بيروت،1981.

سەرچاوەی ئینگلیزی:

21. English as a Global Language, David Crystal, second edition, 1997

پەراوێزەکان:

1- بڕوانە :واتاسازی، دارا حەمید، چاپخانەی ژیر، سلێمانی، چاپی یەکەم، ٢٠١٠، ل١٤.
2- واتا و وەرگێران، پەروین عوسمان مستەفا، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، ٢٠٠٩، ل١٣٦.
3- English as a Global Language, David Crystal, second edition, 1997, P:410.
4- واتاسازی، دارا حەمید، ل٦٥.
5- بڕوانە: بنیاتی وێنەی هونەری لە شیعری کورد یدا (١٩٧٠-١٩٩١)، سەردار ئەحمەد حەسەن گەردی، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٣، ل٦٥.
6- بنیاتی وێنەی هونەری لە شیعری شێرکۆ بێکەسدا، هاوژین سلێوە عیسا، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٩، ل٤٤.
7- هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٤٥. ئەویش وەریگرتووە لە تەوەرێک بۆ ئەو دیوڕەهەندەکانی وشە، ئا: باوکی میرۆژ، گۆ/اری (کۆسار)، ژمارە(٢-٣)، ٢٠٠٢، ل١٧٨.
8- بنیاتی وێنەی هونەری لە شیعری کوردیدا (١٩٧٠-١٩٩١)، سەردار ئەحمەد حەسەن گەردی، ل٦٢.
9- جوانکاری لە ئەدەبی کوردیدا بە شێوازێکی نوێ، دوکتۆر سەید ئەحمەد پارسا، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئیشراق،١٣٩٧، ل٦٥.
10- دیوانی قانع، کۆکردنەوەی: بورهان قانع، چاپی شەشەم، چاپخانەی دالاهو، سنە، ١٣٩٠، ٣٣٧.
11- دروستەی ڕستەی مەرج لە زمانی کوردیدا و لێکدانەوەیەکی واتایی، تریفە محەمەد فەرەج، نامەی ماستەر، زانکۆی گەرمیان، ٢٠١٦، ل١١٢.
12- پەیوەندییە سیمانتیکییەکان و هەندێک دیاردەی واتایی لە زمانی کوردیدا، فەرهاد تۆفیق حەسەن، نامەی ماستەر، زانکۆی سلێمانی، ٢٠١٠، ل٣٨.
13- بڕوانە: لایەنە ڕەوانبێژییەکان لە شیعری کلاسیکی کوردیدا، د.ئیدریس عەبدوڵڵا مستەفا، چاپی یەکەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، ٢٠١١، ل٢٩٣.
14- العمده فی محاسن الشعر و ادابه و نقده،أبي علی حسن بن رشيق، القيروانی، مجلد 2، محمد محي الدين عبدالحميد، جزء الاول، ط5، دارالجيل للنشر والتوزيع والطباعة، بيروت،1981، ص5.
15- ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا، عەزیز گەردی، بەرگی دووەم (جوانکاری)، چاپی یەکەم، چاپخانەی شارەوانی، هەولێر، ١٩٧٤، ل٦٨.

* جیا لەو جۆرانەشی کە باسیان دەکەین، دوو جۆری تری دژیەک هەن (فەرهەنگی و نافەرهەنگی) دژیەکی فەرهەنگی: مەبەست لە دژواتای فەرهەنگی هەمو ئەو وشە فەرهەنگیانە دەگرێتەوە کە دەلالەت دەکەنە سەر دو واتای دژبەیەك بەمشێوەیە باسکردنی دژواتاکان دەبنە لقێك لە باسکردنی هاوبەشی بۆ نمونە وشەی جون لە زمانی عەرەبیدا بۆ هەردو ڕەنگی ڕەش وسپی بەکاردێت.هەروەها وشەی قانع لە زمانی عەرەبیدا بە دوواتای دژ بەکاردێت مەبەست سواڵکەر دوەم بۆ کەسێ بە بەشی خۆی ڕازی بێت.(بڕوانە نەریمان خۆشناو ،2010 : 86)لە زمانی کوردیدا وشەی لەمجۆرە دەبینرێت بەڵام بەراورد بە زمانی عەرەبی کەمترە ئەم جۆرە وشانە دەبینرێت بۆ نمونە لە زمانی کوردیدا وشەی ڕواندن کە بەواتای چاندن ، لابردن /وەدەرنان دێت. واتاسازی، دارا حمید محمد، ل١٠٧. هەرچی دژیەکی نافەرهەنگیشەدوو وشە دژ بەیەك وپێچەوانەکە لە فەرهەنگی زماندا هەریەکەیان ڕیشە و بنجێکی ڕەسەن و سەربەخۆی نیە بەڵکو هەردوکیان هەر یەك ڕیشە وڕەگیان هەیە. دژواتا و فرەواتا لە شیعری گۆراندا، مسعود بکر احمد، ل47

16- بڕوانە: ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا، عەزیز گەردی، بەرگی دووەم، ل٦٩-٧١
17- جوانکاری لە ئەدەبی کوردیدا بە شێوازێکی نوێ، دوکتۆر سەید ئەحمەد پارسا، ل65.
18- دەنگی مستەفابەگی کوردی لەشیعری کلاسیکی کوردیدا، د.ناز ئەحمەد سەعید، چاپی یەکەم، چاپخانەی گەنج، سلێمانی، ٢٠١٧، ل١١٩-١٢٠.
19- زمانەوانی، محەمەد مەعروف فەتاح، چاپخانەی زانکۆ، سەڵاحەدین، هەولێر، ١٩٩٠، ل١٦٥.
20-واتا و دەوروبەر، سازان ڕەزا معین، نامەی ماستەر، زانکۆی سەڵاحەدین، ٢٠٠٥، ل٢٥.
21- واتاسازی، دارا حەمید محەمەد، ل١٠٨.
22- زانستی هێما واتا و واتالێکدانەوە (بەرگی دوو)، محەمەد مەحوی، ل٧٠.
23-زمانەوانی بەرگی (١،٢،٣)، سەلام ناوخۆش و نەریمان خۆشناو، چاپی یەکەم، چاپخانەی منارە، ٢٠١٠،ل٢١٣.
24- دژواتاو فرەواتا لە شیعرەکانی (گۆران)دا، مەسعود بەکر ئەحمەد، نامەی ماستەر، زانکۆی سەڵاحەدین، ٢٠١٥، ل٤٧.
25- بڕوانە: لایەنە ڕەوانبێژییەکان لە شیعری کلاسیکی کوردیدا، د.ئیدریس عەبدوڵڵا مستەفا، ل٢٩٨. هەروەها بڕوانە: دەنگی مستەفابەگی کوردی لەشیعری کلاسیکی کوردیدا، د.ناز ئەحمەد سەعید، ل122.
26- دروستەی ڕستەی مەرج لە زمانی کوردیدا و لێکدانەوەیەکی واتایی، تریفە محەمەد فەرەج، ل١١٢.